

Кухарчук Ю.В.

ЗНАРЯДДЯ МУСТЬЄРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ЖОРНОВА

Kuharchuk Yu.V.

TOOLS OF MOUSTERIAN ASSEMBLAGE OF ZHORNIV

У статті подаються результати техніко-типологічного аналізу інструментарію мустьєрського комплексу багатошарової палеолітичної стоянки Жорнів на Волині.

В одному із попередніх випусків цього видання автором було розглянуте питання первинної обробки кременю мешканцями мустьєрського шару Жорнова – багатошарової палеолітичної пам'ятки на Рівненщині (Кухарчук 2005). Аналіз технології виробництва заготовок для знарядь, у якій виразно простежувалась цілком певна стратегія розщеплення (там само, с.37), підтвердив думку В.К. Пясецького про гомогенність даного комплексу. Цей висновок дослідник пам'ятки підкріплював ґрунтовним аналізом стратиграфічних умов залягання культурних решток – унікально чітких, як для середнього палеоліту Волині (Пясецький 1992).

Пам'ятка пов'язана з еродованим останцем 60-метрової тераси правого берега р.Стубла. Нашарування четвертинного періоду представлені лесовим комплексом, який лежить на вапняках і пісках сарматського ярусу, підстелених крейдяним ложем турону.

Щодо генеральної стратегії виробництва заготовок для знарядь радикальних розбіжностей із висновками В.К.Пясецького у автора цієї статті після аналізу мустьєрської колекції Жорнова не виникло (Кухарчук 2005). Проведені підрахунки підтвердили думку дослідника пам'ятки про леваллуазьку технологію розщеплення та її специфічні для даного комплексу риси (Пясецький 1992). Певні статистичні різночитання можна пояснити тим, що В.К.Пясецький навів у своїй публікації результати техніко-типологічного аналізу добірки чисельністю 731 виріб (Пясецький 1992), тоді як на час опрацювання автором колекція мустьєрського шару Жорнова, яка зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, нараховувала вже 898 виробів.

У згадуваній статті (Кухарчук 2005) було зазначено, що достовірні середні параметри сколів мустьєрського комплексу встановити неможливо у зв'язку з тим, що значна їх частина

представлена фрагментами. Що ж до фрагментованих знарядь, то, як гадає автор, деякі з них були фрагментовані навмисно, – це був специфічний технологічний прийом (про що детальніше буде сказано нижче). А відтак певна частина знарядь зі слідами зламу теж була врахована при визначенні середнього показника їхніх параметрів.

Опускаючи питання специфіки технології отримання мустьєрцями Жорнова сколів-заготовок для знарядь, детально розглянуте у згадуваній статті, автор у даній публікації торкається тільки характеристики знаряддевого набору. Потреба у висвітленні підсумків аналізу інструментарію Жорнова викликана тим, що розбіжності з результатами, отриманими В.К.Пясецьким (Пясецький 1992) тут виявилися суттєвішими, ніж при порівняльному аналізі відходів виробництва. У В.К.Пясецького вони складають 47 екз., що становить 6,4 % від усієї колекції крем'яних виробів. У автора – 73 (8,1 %), щоправда 17 екз. віднесено до знарядь типологічно невиразних або фрагментованих настільки, що подальший їх техніко-типологічний аналіз неможливий.

Таким чином, всебічному техніко-типологічному аналізу було піддано 56 знарядь мустьєрського комплексу Жорнова. Аналіз, в основу якого покладено класифікаційну схему В.М.Гладиліна (Гладилін 1976), враховував морфологічні особливості знаряддя, розташування та спосіб організації робочого краю і акомодативної ділянки, характер ретуші, характер використаної заготовки. Останній показник є виключно важливим, оскільки відбір заготовок для знарядь може підтвердити або поставити під сумнів висновок про генеральну стратегію первинного розщеплення, зроблений на основі аналізу нуклеусів і сколів.

Середні метричні дані знарядь такі: довжина – 6,2 см; ширина – 5,4 см; товщина – 1,3 см.

Коефіцієнти масивності й подовженості, відповідно 21 і 121. Ці показники загалом відповідають показникам, отриманим автором для таких відомих середньопалеолітичних макроіндустрій Волині, як Житомирська стоянка та Рихта. Так, середні метричні дані 2-го і 3-го (мустьєрських) комплексів Житомирської стоянки дорівнюють, відповідно, – 6,3 x 5,0 x 1,6 см і 6,8 x 5,6 x 1,8 см (Кухарчук 1995, с.56, 59); у Рихті – 7,1 x 5,2 x 1,9 см (Кухарчук, 1989, с.19). Коефіцієнти масивності дорівнюють, відповідно, – 28, 27 і 26; коефіцієнти подовженості – 126, 121 і 137. Утім, порівнюючи мустьєрський комплекс Жорнова із зазначеними пам'ятками, не слід забувати, що леваллуазький акцент в останніх значно слабкіший і має іншу природу, аніж у Жорнові і що названі пам'ятки належать до мікоксського кола індустрій (Смирнов 1979; Кухарчук 1989, 1995, 1999; Кухарчук, Месяц 1991).

Нижче подаються результати техніко-типологічного аналізу знарядь мустьєрського комплексу Жорнова, отримані автором.

НОЖІ – 19 екз. / 33,9 % від усіх знарядь.

На відщепках виготовлено 18 ножів. З них 12 – на відщепках левалуа (8 – на відщепках т.зв. рокосовського типу, 2 – на черепахоподібних відщепках і 2 – на конвергентних вістрях); решта – на т.зв. цитрусових скибках (2), на радіальних відщепках (2), на первинному відщепі (1), на протопризматичному відщепі (1) і на протопризматичній пластині (1). Ретуш у 10 випадках нанесено з дорсальної поверхні, у 1 – з вентральної, частково-двобічна – 1, неретушованих (зі слідами від використання) – 7. У 17-ти випадках робоче лезо розташоване на поздовжньому краї, у 2-х – на поперечному. Обушок мають 17 ножів, з них: природний – 10 (рис.1, 1-2; 2, 1-4), у вигляді зламу чи усічення – 5 (рис.1, 3), притуплений – 2). Не мають обушка 2 ножі, виконані на черепахоподібних відщепках.

Специфічними для індустрії Жорнова є ножі на леваллуазьких сколах рокосовського типу (дефініцію цього типу див.: Гладилин 1989; Кухарчук 2005). Примітною особливістю таких сколів у Жорнові є те, що вони мали підготовлені ще на нуклеусі гостре лезо на одному поздовжньому краї і природний обушок – на другому, протилежному. Саме для отримання таких “ножів з природним обушком” призначалися, на думку В.К.Пясецького виділені ним як специфічні для Жорнова “нуклеуси жорнівського типу” (Пясецький 1992, с.119), з чим важко не погодитись.

Вигляд окремих сколів рокосовського типу у Жорнові нагадує “цитрусові скибки”, отримувані в техніці, що виникла ще в нижньому палеоліті як один із способів утилізації округлих гальок. Дуже подібні за конфігурацією до алювіальної гальки (яка часто використовувалися в якості сировини для знарядь у нижньому палеоліті) округлі жовна місцевого туронського кременю створили підґрунтя для відродження цієї давньої технології. Зазначимо, що сколи у вигляді цитрусових скибок могли утворюватися тут і мимоволі – під час підготовки робочої поверхні нуклеусів рокосовського типу. Частина з них була використана як знаряддя з функцією різання або пиляння.

Характеризуючи цю найчисленнішу і дуже виразну в Жорнові групу знарядь, зверну увагу на ще одну дуже примітну їх особливість. Заготовки для знарядь місцеві мустьєрські майстри сколювали з нуклеуса прямим ударом жорсткого відбійника, про що свідчать присутність на черевці сколів-заготовок характерних ознак такого розщеплення (рельєфний “бульб”, “фасетка ганжу” тощо). Видовжений скол при такому розщепленні (без специфічної підготовки робочої поверхні, характерної для верхнього палеоліту) часто загинався у термінальній (прикінцевій) частині. Природно, що ніж із зігнутим лезом є менш ефективним у роботі, аніж з прямим. Як показав аналіз усього комплексу знарядь, жорнівські майстри при звичайнісінькій “вирівнювати” скол-заготовку особливо не мудруючи – шляхом відсічення або зламу загнутого термінального кінця. Водночас такий злам створював на торці ножа додатковий обушок, на який було зручно накладати зігнутий вказівний палець. Подібний обушок, особливо типовий для різників (Кухарчук 2008), посилював натиск на робочий край і додавав зручності утримувати ножа в руці (рис.1, 1-2; 2, 1-3; 4, 2-3).

Отже, варто ще раз наголосити, що на переконання автора, наявність зламу на більшості знарядь мустьєрського комплексу Жорнова – передусім знарядь з функцією різання, прорізання та пиляння – є в даному випадку специфічним прийомом їх оформлення, а зовсім не наслідком природної фрагментації. А оскільки злам або усічення кінця були умисними, то такі вироби слід сприймати як закінчені форми – як той результат, якого й прагнули досягти жорнівські майстри.

Більшість ножів Жорнова, як видно з наведеної вище статистики, мали природний обушок. Лезо ножа не завжди дооформлялося вторинно

ретушшю: у деяких випадків воно має лише сліди від використання (у вигляді зазубнів та викришеності), які утворювалися під час різання якогось досить твердого матеріалу.

Наявність у Жорнові ножів з природними обушками і з неретушованим лезом спростовує думку Г.П.Григор'єва, що такі ножі є суто французьким явищем (на відміну від ножів "середньоєвропейського типу" з двобічно- або частково-двобічнооформленим лезом, характерними для Центральної та Східної Європи) (Григор'єв 1990, с.101). Як відомо, Ф.Борд виділив їх у своїй класифікації в окремий тип ("couteau a dos naturel") (Bordes 1961, p.33). Обушкові ножі Жорнова переконали й автора, який свого часу висловив сумнів щодо доцільності віднесення таких виробів до категорії знарядь (Кухарчук, 1994, с.75), у слушності думки французького дослідника. Зайвий раз отримав у Жорнові підтвердження і давній висновок про використання сколів левалуа як знарядь без вторинного їх дооформлення ретушшю.

Таким чином, ножі, яким належить помітне місце в індустрії Жорнова, відзначалися досить специфічними рисами. Так само, як і наступна категорія знарядь з функцією різання (котру, зважаючи на її численність в інструментарії, доцільно охарактеризувати одразу після ножів, хоча автор вважає їх типовими для розвинутого мустьє ріжучими інструментами "перехідного типу" від середнього до верхнього палеоліту, дійсне місце яких у класифікації – перед верхньопалеолітичними типами знарядь (Кухарчук 1989, с.32; Кухарчук, Месяц 1991, с.12)).

РІЗЧИКИ – 8 екз. / 14,3 % від усіх знарядь (4, 1-4).

Усі знаряддя цього класу виконані на відщепах. З них 7 різчиків – на відщепах левалуа (5 – на відщепах рокосовського типу, 2 – на черепахоподібних відщепах) і 1 – на радіальному відщепі. Усі, знов-таки, мають обушок: 4 – термінально-усічений, 3 – природний, 1 – тильно-усічений.

СКРЕБЛА – 3 екз. / 5,4 % від усіх виробів (рис.4, 2).

Під цією назвою у багатьох дослідників і досі часто фігурують інструменти з функцією різання (внаслідок чого ця група знарядь виступає у їхніх статистичних викладках не виправдано численною). Свої міркування з цього приводу і пропозиції щодо диференціації ножів і скребел середнього палеоліту автор свого часу виклав у спеціальній статті (Кухарчук 1994).

Усі три скребла Жорнова (поздовжнє, поперечне й дугове) виготовлені на відщепах – первинному, радіальному і леваллуазькому черепахоподібному. Ретуш нанесена у двох випадках з дорсальної поверхні, в одному – з вентральної.

ЗУБЧАСТІ – 7 екз. / 12,5 % від усіх знарядь (2, 5; 3, 1).

На відщепах – 6. З них 5 на відщепах левалуа (2 рокосовського типу, 2 черепахоподібні, 1 вістря левалуа) і 1 – на первинному відщепі. На пластині – 1. Ретуш нанесена в рівній мірі з дорсальної (3) й вентральної (3) поверхонь та альтернативно (1). Поздовжній робочий край мають 6 зубчастих знарядь, поперечний – 1. На трьох знаряддях наявний обушок: 1 природний, 2 створені штучно, притупленням.

СКОБЕЛИ – 7 екз. / 12,5 % від усіх знарядь.

Усі – на відщепах: 2 – відщепи левалуа (рокосовського типу і черепахоподібний), 3 радіальні і 1 дорсально-гладкий. На 3-х ретуш дорсальна, на 4-х – вентральна. Виїмку створено у 5-ти знарядь на поздовжньому краї, в 1 – на поперечному і в 1 – на куті скола-заготовки.

ПРОКОЛКИ – 5 екз. / 8,9 % від усіх знарядь (3, 3-4).

За місцем створення робочого шипа проколки розділилися на поперечно-шипоподібні (2), кутові (2) і поздовжньо-шипоподібну (1). Для 4-х у якості заготовки використано відщепи: 3 левалуазькі (2 черепахоподібні й 1 рокосовського типу) і 1 радіальний. Ретуш нанесена з вентральної (3) і дорсальної (2) поверхонь.

СКРЕБКИ – 3 / 5,4 % від усіх знарядь.

Усі три знаряддя цього типу виготовлені на відщепах: 1 – леваллуазький черепахоподібний, 1 радіальний і 1 – цитрусова скибка (рис.3, 5-6). Два скребки – кінцеві, один – дуговий. Ретуш у двох випадках дорсальна, в одному – вентральна.

РІЗЦІ – 8 екз. / 14,2 % усіх знарядь (рис.5, 1-8).

Чимала, як для мустьєрської індустрії, кількість різців не відповідає їх якісному показнику. Попри належність до інструментів пізньопалеолітичного типу, різці Жорнова виконані майже виключно на відщепах: 3 на протопризматичних (з паралельною огранкою спинки), 1 – на відщепі левалуа рокосовського типу, 1 – на первинному і 1 – на безсистемному. На пластині (протопризматичній) виготовлений лише 1 різець. За характером і місцем створення робочого краю різці розподілилися на кутові (4), боковий, серединний і подвійний.

Високий коефіцієнт використання у якості заготовок для знарядь левалуазьких сколів (з 56-ти визначимих знарядь для 32-х використані сколи левалуа, що становить 60%) підтверджує висновок, зроблений на основі вивчення технології виробництва цих заготовок (Кухарчук 2005): головною стратегією розщеплення в мустьєрські крем'яній індустрії Жорнова був левалуазький спосіб отримання заготовки. Специфіка цього способу була відмічена й дослідником пам'ятки, В.К.Пясецьким. Безперечно, правий він і в тому висновку, що на цю специфіку суттєвий вплив справила “наявність у даній місцевості своєрідних заготовок, які первісна людина пристосувала для своїх цілей” (Пясецький 1992, с.119).

Отже, зважаючи на більш ніж високий коефіцієнт левалуазьких форм як серед відходів виробництва (за підрахунками автора, індекс левалуа технічний – 17,1%) так і серед знарядь (навіть без урахування знарядь на цитрусових скибках він дорівнює 23,9%), слід кваліфікувати мустьєрський шар Жорнова як “чисту” левалуазьку індустрію. Унікальність цієї індустрії полягає ще й у тому, що вона, виходячи з її хронологічної позиції, за В.К.Пясецьким (Пясецький 1992, 1999, 2009), існувала у доволі пізньому часі, практично на межі з пізнім палеолітом.

Причину консервативності в технології первинного розщеплення слід пояснювати, очевидно, передусім недостатком крем'яної сировини, що давало можливість не перейматися питанням її економії, а відтак і не шукати більш

економічних прийомів отримання заготовок для знарядь. Індустрія мустьєрського шару Жорнова дає нам яскравий приклад того, як типологія випереджає технологію. Наявність безсумнівних різців, які виготовлялися не на пластинах, а на відщеплах – красномовний тому доказ. Очевидно різці з'явилися тут у наборі інструментарію не так давно, а до того їх роль виконували різчики. У цьому переконує типологічна невиразність перших і, навпаки, достатньо усталені форми других. Схоже, що в індустрії мустьєрського комплексу Жорнова ми маємо один із рідкісних випадків поступової трансформації мустьєрської індустрії в пізньопалеолітичну, причому трансформації внутрішньо-еволюційного характеру, без запозичень ззовні якихось більш “прогресивних” технічних інновацій. Консервативним (але бездоганним щодо виконання) було й використання мустьєрцями Жорнова жорсткого відбійника для отримання сколів-заготовок, перевага, яка віддавалася при виборі заготовок для знарядь, відщепам, а не пластинам.

Аналіз набору знарядь і їх закінчений вигляд, а також нечисленність нуклеусів свідчить про те, що місцезнаходження Жорнів (мустьєрський комплекс) являє собою (як це вважає і В.К.Пясецький (1992, с.122)) стоянку, на якій здійснювався весь цикл операцій по виготовленню знарядь. Найближчим аналогом цій пам'ятці є, на думку автора, левалуазька індустрія Пронятина на Поділлі.

ЛІТЕРАТУРА

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1976. – 170с.

Гладилин В.Н. Что же такое “техника леваллуа?” // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С.30-45.

Григорьев Г.П. О возможностях выделения палеолита Кавказа // Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. – Тбилиси, 1990 – С.98-102.

Кухарчук Ю.В. Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. – К., 1989. – 68 с.

Кухарчук Ю.В. К проблеме дифференциации ножей и скребел // Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994. – С.71-84.

Кухарчук Ю.В. Мустьєрские комплексы Житомирской стоянки и их соотношение с индустрией Рихты // Археологический альманах – №4. – Донецк, 1995. – С.53-74.

Кухарчук Ю.В. Метаморфозы микока // Археологический альманах. – № 8. – Донецк, 1999. – С.25-36.

Кухарчук Ю.В. Специфіка виробництва заготовок для знарядь в мустьєрському шарі Жорнова // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С.27-39.

Кухарчук Ю.В. Різчики – типові знаряддя мустьєрської епохи // Археологічний альманах. – № 19 – Донецьк, 2008. – С.61-74.

Кухарчук Ю.В., Месяц В.А. Ранній палеолит Українського Полісся. Житомирська стоянка (мустье). – К., 1991 – 68 с.

Пясецький В.К. Мустьєрський культурний слой палеолітичного місце-находження Жорнов і деякі питання стратиграфії палеоліта //

Російська археологія. – М.: Наука, 1992. – № 3. – С.113-126.

Пясецький В.К. Палеоліт східної частини Волинської височини // *Vita antiqua*. – К., 1999. – С.8-17.

Смирнов С.В. Мустьєрська стоянка Рихта // КСИА – Вып.157 – М.: Наука, 1979 – С.9-14.

Bordes F. Typologie du Paleolithique ancien et moyen – Bordeaux, 1961 – 85 p.

Kuharchuk Yu.V.

TOOLS OF MOUSTERIAN ASSEMBLAGE OF ZHORNIV

The paper presents results of technical and typological analysis of tool-kit of Mousterian assemblage of multilayered Paleolithic site of Zhorniv in Volhynia.

Фото 1. Вид на стоянку Жорнів з заплави р. Стугна.

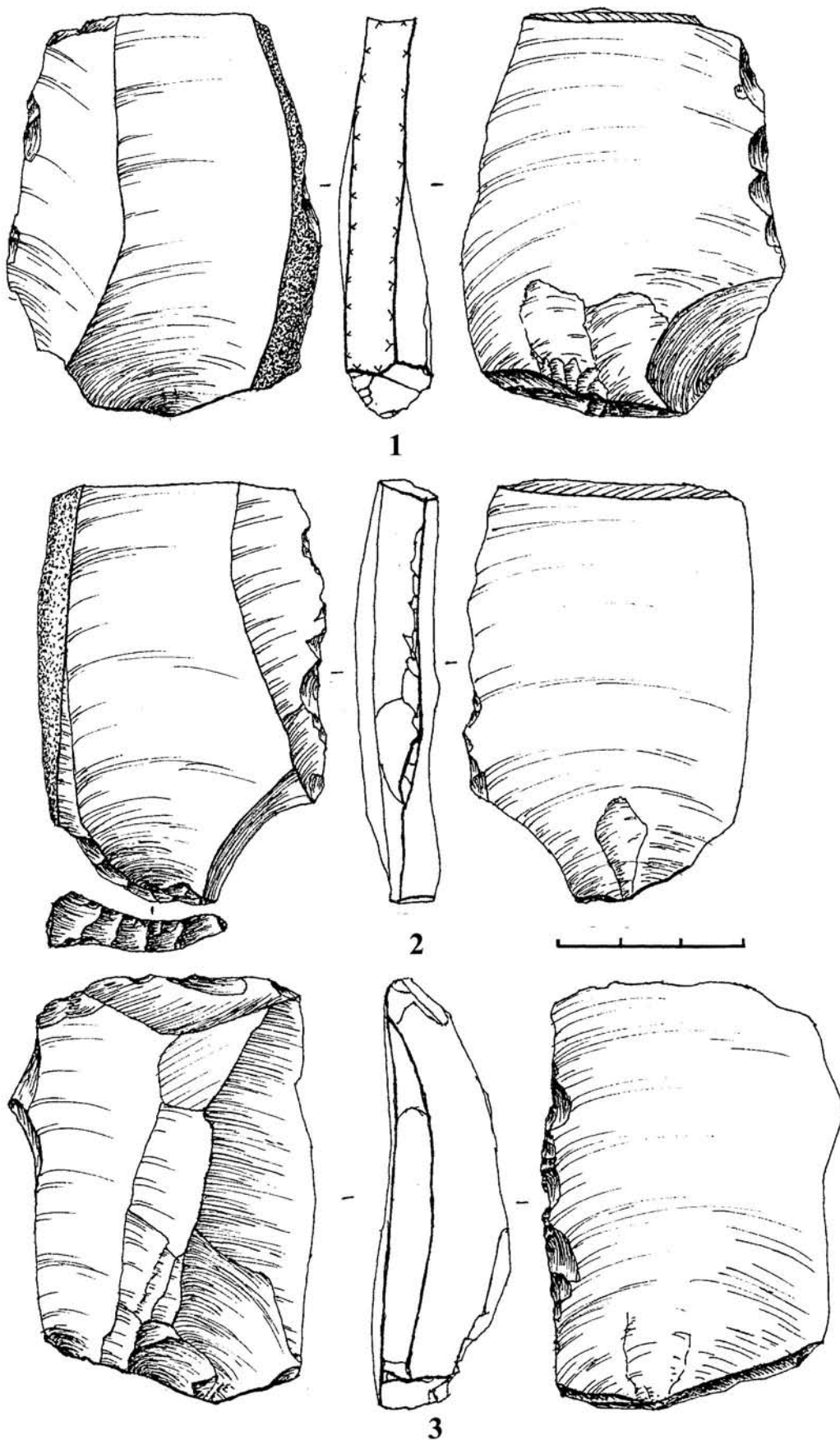

Рис.1. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1-3 – ножі.

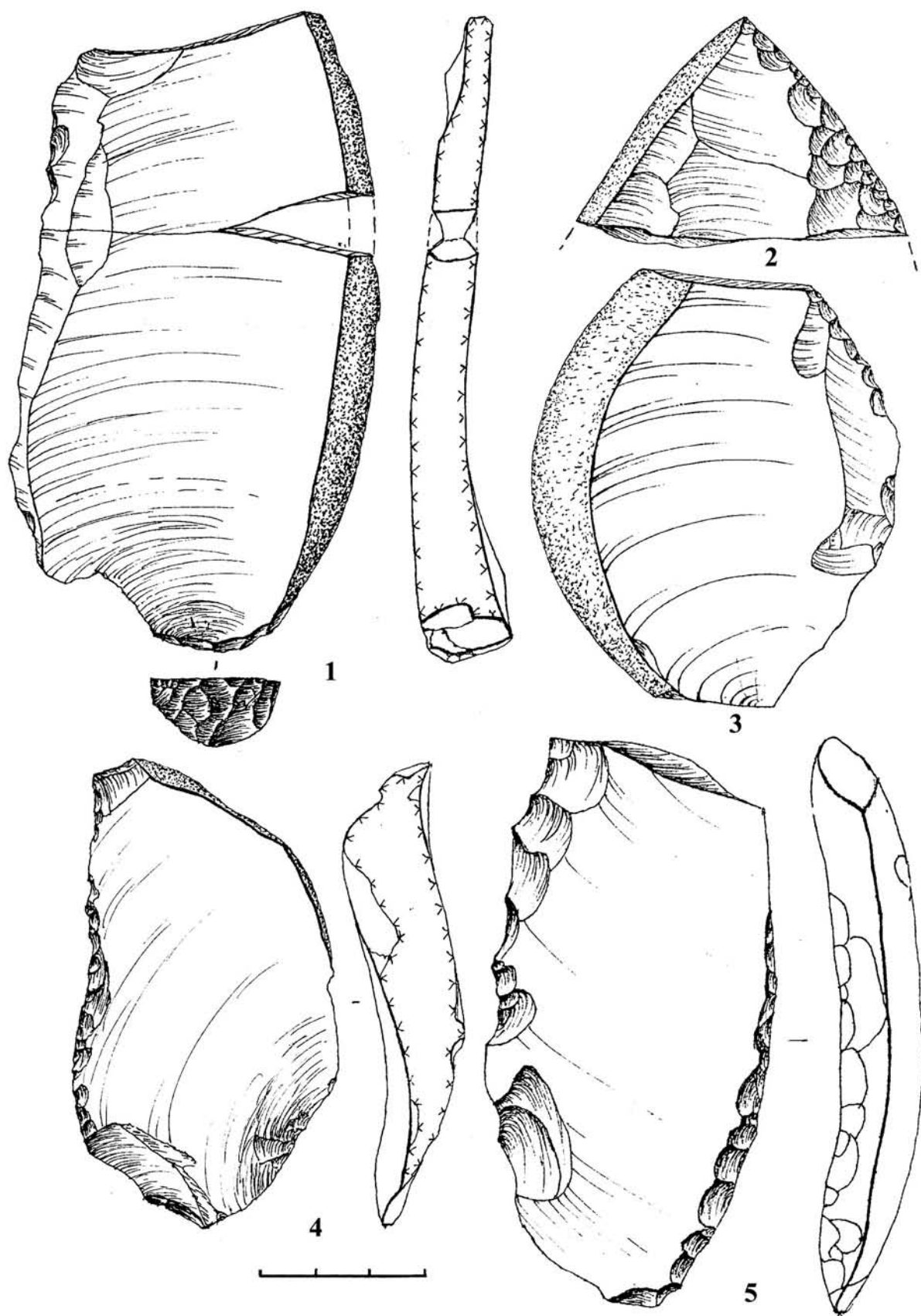

Рис.2. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1-4 – ножі; 5 – зубчасте.

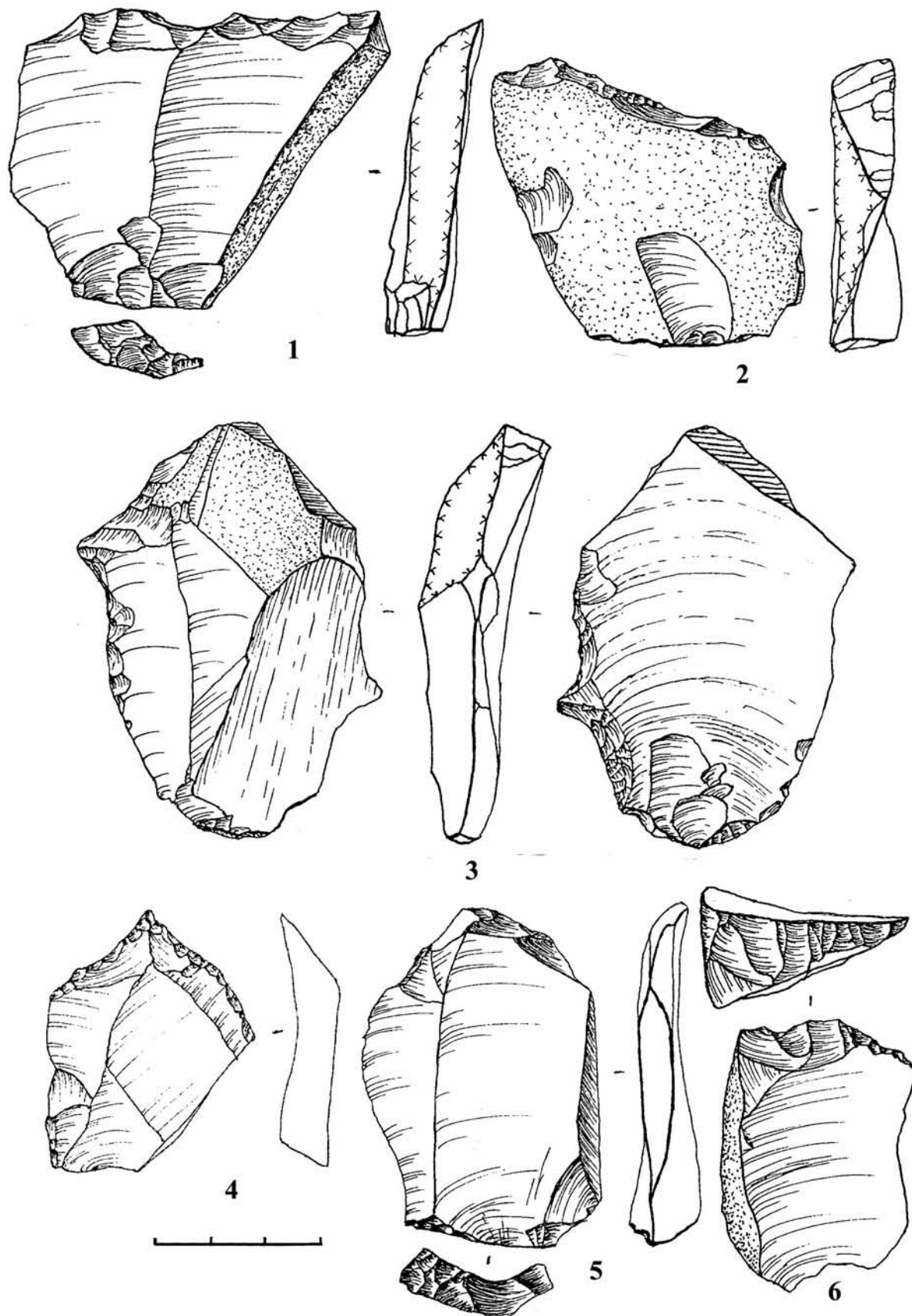

Рис.3. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1– зубчасте; 2 – скребло; 3-4 – проколки; 5-6 – скребки.

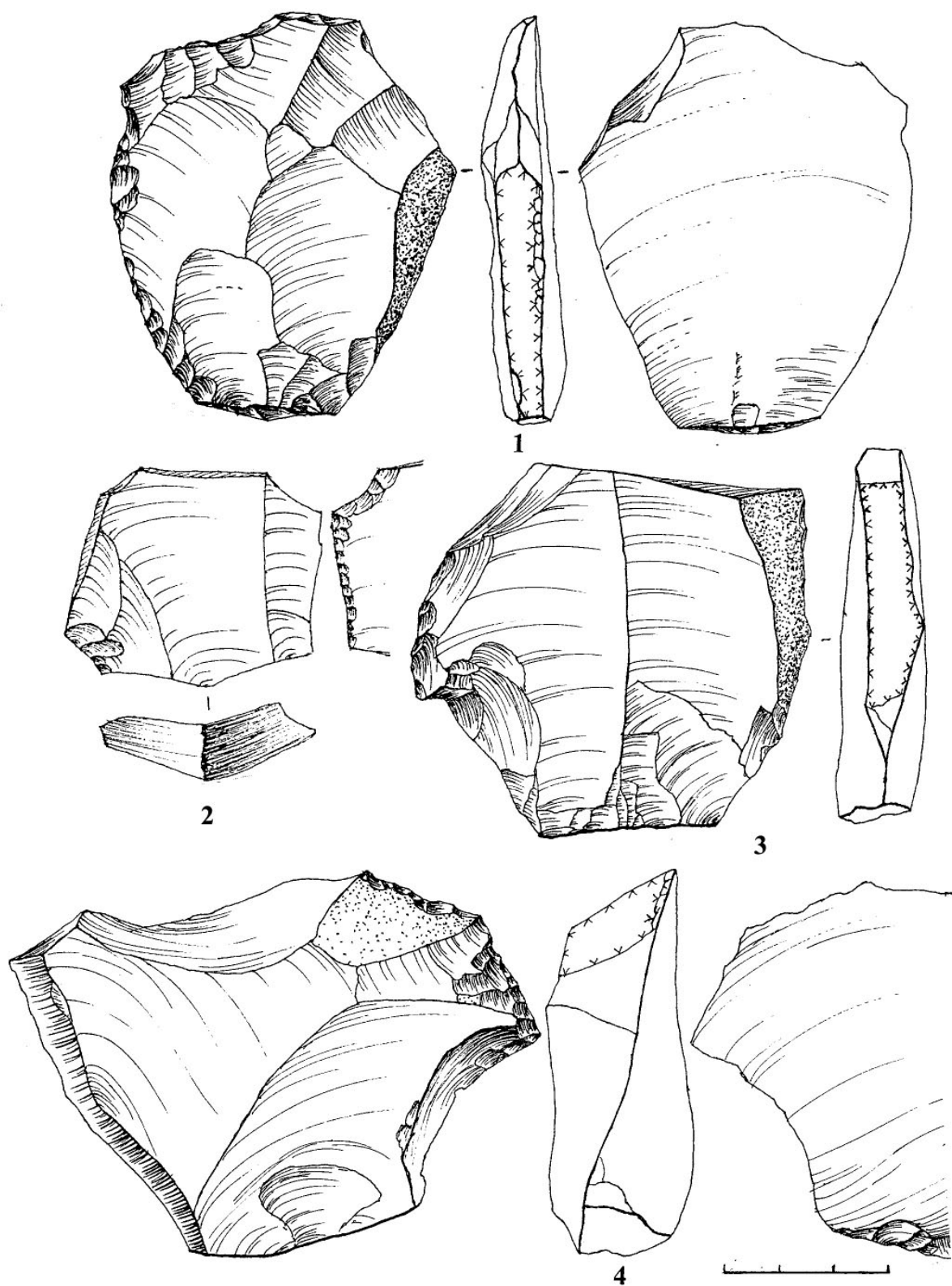

Рис.4. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1-4 – різчики.

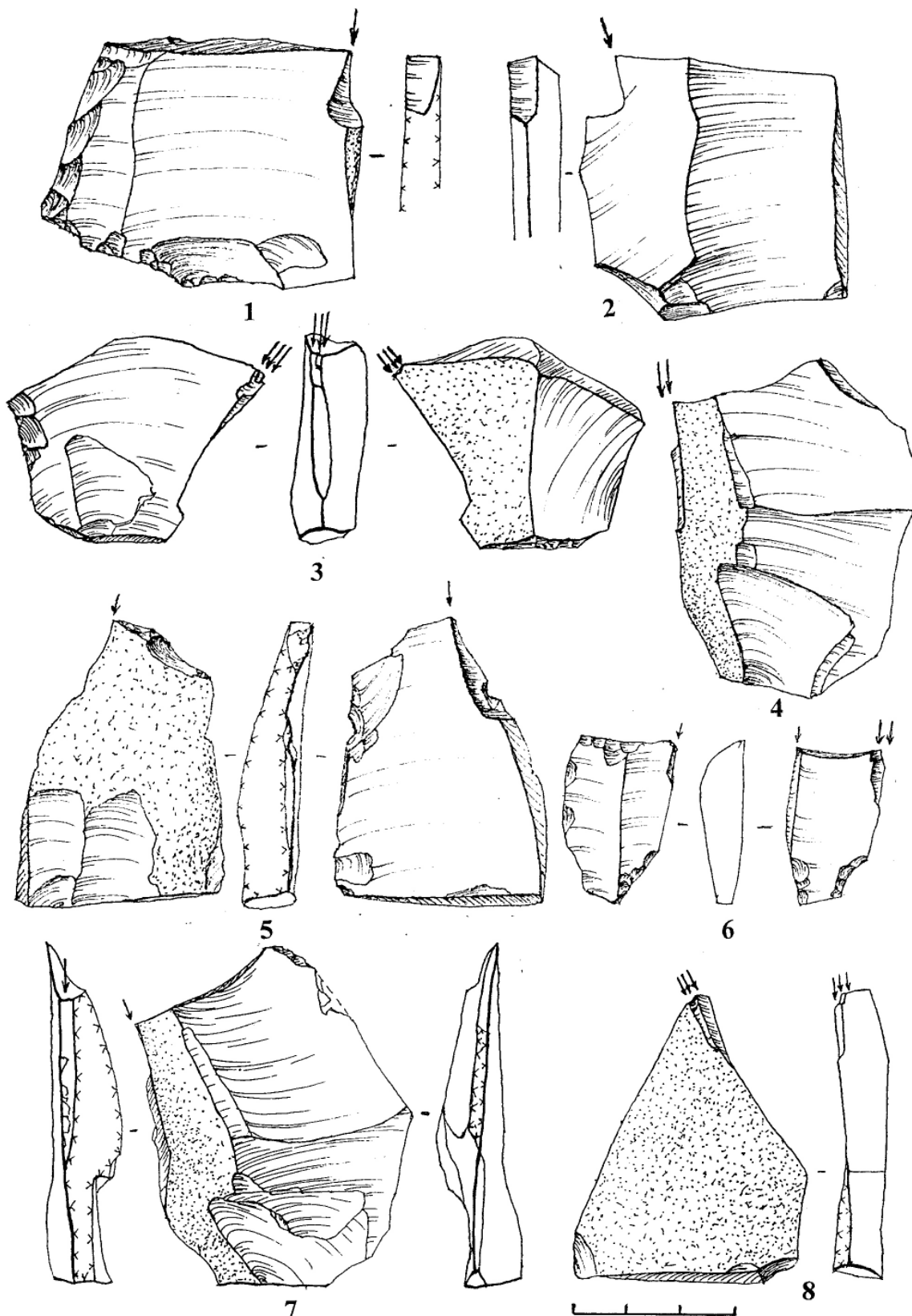

Рис.5. Жорнів, мустьєрський комплекс: 1-8 – різці.